

В.А. Зразікава А.В. Губкіна

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Прафесійная лексіка для эканамістаў

Дарушчана
Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь
у якасці вучэбнага дапаможніка
для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі
па эканамічных спецыяльнасцях

Мінск
“Вышэйшая школа”
2016

УДК 811.161.3'373.46(075.8):33

ББК 81.2Бел-923

3-89

Рэцэзенты: кафедра беларускага і супастаўляльнага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы” (кандыдат філалагічных навук, дацэнт *В.В. Маршэўская*); доктар філалагічных навук, прафесар *В.А. Ляшчынская*

Усе правы на дадзенае выданне абаронены. Узнайленне ўсёй кнігі ці любой яе часткі не можа быць ажыццёўлена без дазволу выдавецтва.

Зразікава, В. А.

3-89 Беларуская мова. Прафесійная лексіка для эканамістаў : вучэб. дапам. / В.А. Зразікава, А.В. Губкіна. – Мінск : Вышэйшая школа, 2016. – 383 с. : іл.

ISBN 978-985-06-2702-5.

Змяшчае тэарэтычны матэрыял і комплекс практыкаванняў па курсе “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” для студэнтаў розных спецыяльнасцей эканамічнага профілю, а таксама тэставыя заданні і тры дадаткі.

Асноўная ўвага звернута на прафесійную (спецыяльную) лексіку – асаблівасці вымаўлення, напісання, словаўтварэння, словаўжывання, прыёмы тэрміналогізацыі і тэрмінатворчасці, умение адэкватна і мэтазгодна выкарыстоўваць моўныя сродкі ў залежнасці ад камунікатыўнай задачы выказвання. Матэрыялы практыкаванняў маюць эканамічную скіраванасць. Асобна да кожнай тэмы падаюцца творчыя заданні, арыентаваныя на развіццё вуснага і пісьмовага маўлення.

Для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па эканамічных спецыяльнасцях. Будзе карысны навучэнцам устаноў, якія рэалізуюць адукацыйныя праграмы сярэдняй спецыяльнай адукацыі.

УДК 811.161.3'373.46(075.8):33

ББК 81.2Бел-923

ISBN 978-985-06-2702-5

© Зразікава В.А., Губкіна А.В., 2016

© Афармленне. УП «Выдавецтва “Вышэйшая школа”», 2016

ЗМЕСТ

АД АЎТАРАЎ	5
ТЭАРЭТЫЧНАЯ ЧАСТКА	8
Тэма 1. Мова і соцыум	8
1.1. Сацыяльны характар мовы	8
1.2. Функцыі мовы ў грамадстве	11
1.3. Мова як сістэма	14
1.4. Мова і маўленне. Віды маўлення	16
Тэма 2. Этапы станаўлення і развіцця беларускай мовы ...	22
2.1. Класіфікацыя моў свету	22
2.2. Гісторыя фарміравання беларускай мовы	27
2.3. Формы беларускай нацыянальнай мовы	46
2.4. Нормы літаратурнай мовы. Варыянтнасць	52
Тэма 3. Білінгвізм і маўленчая інтэрферэнцыя	63
3.1. Сутнасць білінгвізму. Аспекты вывучэння	63
3.2. Спецыфіка білінгвізму ў Рэспубліцы Беларусь	65
3.3. Інтэрферэнцыя і яе віды	68
Тэма 4. Граматычны лад беларускай мовы	73
4.1. Марфалагічныя асаблівасці	74
4.1.1. Ужыванне назоўнікаў	75
4.1.2. Ужыванне прыметнікаў	89
4.1.3. Ужыванне лічэбнікаў	91
4.1.4. Ужыванне займеннікаў	95
4.1.5. Ужыванне дзеясловаў і дзеяслоўных формаў	97
4.1.6. Ужыванне прыслоўяў	101
4.1.7. Ужыванне службовых часцін мовы	104
4.2. Сінтаксічныя асаблівасці	106
4.2.1. Спецыфіка кіравання і дапасавання ў беларускай мове	107
4.2.2. Сувязь паміж дзейнікамі і выказнікамі (каардынацыя)	110
Тэма 5. Лексіка беларускай мовы	112
5.1. Лексіка і лексікалогія	113
5.2. Слова як адзінка мовы	114
5.3. Дыферэнцыяцыя лексікі беларускай мовы	120
5.3.1. Лексіка паводле паходжання	121
5.3.2. Лексіка паводле сферы выкарыстання	126

5.3.3. Лексіка паводле актыўнасці ўжывання	129
5.3.4. Лексіка паводле стылістычнай афарбоўкі	132
5.4. Сучасныя тэндэнцыі развіцця лексікі беларускай мовы	134
Тэма 6. Беларуская эканамічная тэрміналогія	137
6.1. Разрады спецыяльнай лексікі	137
6.2. Структура і паходжанне тэрмінаў	140
6.3. Утварэнне тэрмінаў	142
6.4. Сістэмныя адносіны ў тэрміналогіі	148
6.5. Развіццё беларускай эканамічнай тэрміналогіі і тэрмінаграфіі	150
Тэма 7. Функцыянальныя стылі маўлення	158
7.1. Стыль і стылістыка маўлення	158
7.2. Навуковы стиль маўлення	161
7.2.1. Жанры навуковага стылю	164
7.3. Афіцыйна-справавы стиль маўлення	169
7.3.1. Віды справавой дакументацыі	172
Тэма 8. Культура прафесійнага маўлення	175
8.1. Камунікатыўныя якасці маўлення	176
8.1.1. Правільнасць маўлення	177
8.1.2. Дакладнасць, лагічнасць, дарэчнасць маўлення ...	180
8.1.3. Сцісласць, выразнасць, чысціня і багацце маўлення	183
8.2. Службовы этыкет і публічнае выступленне	184
8.3. Пераклад як вынік камунікатыўнай дзейнасці	188
8.3.1. Асаблівасці перакладу з рускай мовы на беларускую	191
ПРАКТЫЧНАЯ ЧАСТКА	194
ТЭСТАВЫЯ ЗАДАННІ	293
ДАДАТКІ	321
Дадатак 1. Спецыяльныя тэксты для перакладу	321
Дадатак 2. Кароткі руска-беларускі слоўнік тэрмінаў	345
Дадатак 3. Кароткі тлумачальны слоўнік тэрмінаў	358
ЛІТАРАТУРА	375

АД АЎТАРАЎ

Падрыхтоўка кваліфікаваных спецыялістаў розных галін навукі, тэхнікі, вытворчасці прадугледжвае не толькі забеспячэнне навучэнцаў трывалымі прафесійнымі ведамі, умениямі і навыкамі, але і фарміраванне іх маўленчай кампетэнцыі. Паколькі мова і мысленне чалавека знаходзяцца ў непарыўнай сувязі, то ад узроўню моўнай адукацыі залежыць і якасць прафесійнай падрыхтоўкі спецыялістаў розных сфер дзейнасці.

Нельга не пагадзіцца з тым, што эканоміка з'яўляецца рухавіком развіцця дзяржавы, аднак працуе гэты рухавік дзякуючы гуманітарным набыткам, паколькі ў аснове жыццядзейнасці грамадства знаходзіцца чалавек з яго духоўнымі якасцямі, каштоўнасцямі, запатрабаваннямі.

Станаўленне і выхаванне камунікатыўна развітой асобы, здольнай наладжваць кантакты на беларускай мове ў прафесійнай сферы, арыентавацца ў тэарэтычных і практычных праблемах функцыянавання роднай мовы, – прыярытэтная задача вышэйшай адукацыі ў нашай краіне.

Сучасная моўная сітуацыя ў Рэспубліцы Беларусь характарызуецца дамінаваннем рускай мовы і пераважным яе выкарыстаннем насельніцтвам у розных сферах грамадскага жыцця. Уплыў рускай мовы на беларускае маўленне дасягае значных маштабаў. У такой няпростай сітуацыі выключна важнае значэнне надаецца курсу “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”, які прызначаны забяспечыць навучэнцаў якаснымі ведамі і ўменнямі выкарыстання беларускамоўных сродкаў у прафесійнай дзейнасці.

Вучэбны дапаможнік “Беларуская мова. Прафесійная лексіка для эканамістаў” падрыхтаваны ў адпаведнасці з тыпавой вучэбнай праграмай “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” (2008).

Асноўная мэта дапаможніка – замацаваць і ўдасканаліць веды па беларускай мове ў яе вуснай і пісьмовай формах праз асэнсаванне ролі мовы ў сацыяльным і гістарычным жыцці грамадства, праз засваенне прафесійнай лексікі і ўзбагачэнне лексічнага запasu спецыялістаў, павышэнне іх маўленчай культуры. Немалаважную ролю ў працэсе навучання адыгрывае і ўмацаванне прэстыжу беларускай мовы як мовы тытульнай нацыі ў Рэспубліцы Беларусь.

Матэрыял вучэбнага дапаможніка складаецца з тэарэтычнай і практычнай частак, тэставых заданняў і трох дадаткаў: “Спецыяльныя тэксты для перакладу”, “Кароткі руска-беларускі слоўнік тэрмінаў”, “Кароткі тлумачальны слоўнік тэрмінаў”.

На старонках дапаможніка шырокае асвятленне атрымалі пытанні, на якіх не засяроджваецца ўвага школьнай праграмы па беларускай мове: “Класіфікацыя моў свету”, “Гісторыя фарміравання беларускай мовы”, “Білінгвізм і маўленчая інтэрферэнцыя”, “Разрады спецыяльнай лексікі”.

У сітуацыі білінгвізму (двухмоўя) вялікае значэнне надаецца прадухіленню шматлікіх памылак, якія ўзнікаюць у беларускім маўленні білінгваў часцей пад уплывам рускай мовы. Менавіта незбалансаваны беларуска-рускі білінгвізм вядзе да пагаршэння якасці моўнай адукацыі школьнікаў і студэнтаў. Таму ў дапаможніку правамерна значнае месца займаюць пытанні супастаўлення і выяўлення адрозненняў паміж беларускай і рускай мовамі на розных узроўнях: фанетычным, арфаэпічным, акцэнталагічным, арфаграфічным, граматычным, словаўтваральным, лексічным. Гэтай праблеме прысвечаны асобныя тэмы і падтэмы: “Нормы літаратурнай мовы”, “Інтэрферэнцыя і яе віды”, “Граматычны лад беларускай мовы”.

Матэрыялы шматлікіх практыкаванняў маюць прафесійную накіраванасць: яны абавязваюцца на разнастайныя спецыяльныя (эканамічныя) тэксты. Акрамя гэтага, у дапаможніку падаюцца заданні творчага характару, арыентаваныя на развіццё вуснага і пісьмовага маўлення навучэнцаў. Адно з іх могуць быць выкананы непасрэдна на практычных занятках, іншыя – падчас пазааўдыторнай (самастойнай) работы.

У дапаможніку прыводзіцца матэрыял для практычных заняткаў па такіх раздзелах беларускага мовазнаўства, як фанетыка, арфаграфія, марфалогія, лексікалогія, сінтаксіс, стылістыка. Пры гэтым асноўная ўвага надаецца сістэматызацыі ведаў аб прафесійнай (спецыяльнай) лексіцы – асаблівасцях вымаўлення, напісання, словаўтварэння, ужывання яе адзінак, а таксама прыёмам тэрміналагізацыі і тэрмінатворчасці, выпрацоўцы ўменняў адекватна і мэтазгодна выкарыстоўваць моўныя сродкі ў залежнасці ад камунікатыўнай задачы выказвання, зместу і сітуацыі маўлення.

Прапанаваны тэарэтычны і практычны матэрыял дапамога не толькі паглыбіць веды студэнтаў, але і выпрацаваць адпаведныя ўменні і навыкі самастойнага аналізу разнастайных моўных і маўленчых з'яў.

Выклад усіх тэм суправаджаецца разнастайнымі сродкамі нагляднасці (табліцамі, схемамі, графічнымі малюнкамі, ілюстрацыямі), якія спрыяюць больш глыбокаму і трываламу засваенню вучэбнага матэрыялу.

Для замацавання і сістэматызацыі ведаў прадугледжаны правяральны тэст – 160 тэставых заданняў, скіраваных на праверку тэарэтычных ведаў (частка А) і практычных уменняў (частка В).

У дапаможніку ўлічаны і ўдасканалены папярэдні вопыт аўтараў у напісанні вучэбнай літаратуры для спецыялістаў эканамічнага профілю – кніга “Беларуская мова. Эканамічная лексіка” (2009, 2010, 2012).

Аўтары спадзяюцца, што змешчаны ў вучэбным дапаможніку матэрыял павысіць запатрабаванасць беларускай мовы ў эканамічнай сферы і ва ўмовах білінгвізму будзе садзейнічаць больш эфектыўнаму і мэтазгоднаму авалоданню рэсурсамі роднай мовы.

ТЭАРЭТЫЧНАЯ ЧАСТКА

ТЭМА 1. МОВА І СОЦЫУМ

Мэта заняткаў – асэнсаваць значэнне і ролю мовы ў жыцці грамадства праз усведамленне яе сацыяльнай прыроды і функцыянальных магчымасцей.

Задачы заняткаў:

➤ раскрыць сутнасць паняццяў “мова”, “маўленне”, “функцыі мовы”;

➤ сфарміраваць уяўленне аб мове як структурнай (іерархічнай) арганізацыі;

➤ ахарактызаваць асноўныя віды маўленчай дзейнасці.

Тэрміналагічны апарат (ключавыя словы): *мова, соцыум, этнамова, ідыястыль, штучная мова, эсперанта, функцыі мовы, структура мовы, лінгвістыка, сінхранія, дыяхранія, маўленне, віды маўлення, арталогія, тэкст, семіётыка тэксту, кампазіцыя тэксту, тэкст-апісанне, тэкст-апаваданне, тэкст-разважанне, дэдукцыя, індукцыя.*

1.1. Сацыяльны характар мовы

Мова – найважнейшы інструмент камунікатыўнай дзейнасці чалавека. Яна мае сацыяльны характар, г.зн. не належыць нікому паасобку, узнікае ў грамадстве і для патрэб грамадства. Карыстанне ж мовай – *маўленчая дзейнасць* – уласцівасць кожнага асобнага чалавека, яго індывідуальная характарыстыка.

У спадчыну перадаецца толькі здольнасць авалодаць мовай (так званая моўная кампетэнцыя), а засваенне той ці іншай мовы вызначае сацыяльнае асяроддзе. Менавіта мова ператварае чалавека як біялагічную істоту ў сацыяльную асобу, фарміруе здольнасць чалавека мысліць, служыць асновай яго духоўнага жыцця і развіцця.

Слова “мова” ўжываецца не толькі для абазначэння асноўнага сродку чалавечых зносін, але і для абазначэння сродку зносін пэўнай этнічнай (нацыянальнай) групы, і ў такім выпадку гаворка ідзе пра канкрэтную натуральную **этнамову** – беларускую, украінскую, італьянскую і г.д.

Звычайна кожная нацыя атаясамліваецца са сваёй нацыянальнай мовай: беларусы – з беларускай, палякі – з польскай. Але ў сучасным свеце ёсць мовы, якія з’яўляюцца сродкам зносін некалькіх нацый адначасова. Напрыклад, *партугальская мова* ў Партугаліі (партугальцы) і Бразіліі (бразільцы), *іспанская мова* ў Іспаніі (іспанцы) і краінах Цэнтральнай і Лацінскай Амерыкі (аргенцінцы, венесуэльцы, перуанцы, чылійцы, кубінцы). Магчымыя і адваротныя сітуацыі, калі адна нацыя карыстаецца некалькімі мовамі. Напрыклад, зараз насельніцтва нашай краіны карыстаецца беларускай і рускай мовамі, у Бельгіі гавораць на французскай і фламандскай мовах.

Акрамя стасункаў унутры нацыі чалавек мае патрэбу ў кантактаванні з іншымі этнічнымі калектывамі, у сувязі з чым узнікае неабходнасць у **замежных мовах**, паколькі мовы народаў свету з’яўляюцца скарбніцай ведаў і вопыту чалавецтва. Роля міжнацыянальных і міжмоўных кантактаў узрастае і набывае з цягам часу ўсё большую актуальнасць.

Слова “мова” ўжываецца і ў дачыненні да творчасці асобнага чалавека, індывіда – мова *Янкі Купалы*, мова *Адама Міцкевіча*. Адметны аўтарскі (індывідуальны) стыль такіх аўтараў, або **ідэястыль**, дазваляе вылучыць мову іх твораў у асобны прадмет даследавання.

Нарэшце, мовай называюць знакавую сістэму, якая выступае ў адносінах да натуральнай (чалавечай) мовы ў якасці дапаможнай, хаця і мае важнае сацыяльна-культурнае значэнне: мова *кінамастацтва*, мова *жыванісу*, мова *музыкі*, мова *тэатра*, мова *жэстаў*, мова *мімікі*, мова *рухаў*, мова *дарожных знакаў*, мова *лічбаў*, мова *кветак*, мова *рэкламы*, мова *моды* і пад.

Існуюць таксама **мовы штучныя**, наўмысна створаныя чалавекам на аснове натуральных моў для дасягнення розных мэт – пошуку ўніверсальнага сродку зносін, творчага і эстэтычнага задавальнення, эксперыментальнага доследу, новых тэхнічных дасягненняў:

- ✓ *інфармацыйныя мовы*;
- ✓ *мовы праграмавання*;
- ✓ *інкос* – мова космасу, іншапланетных цывілізацый;
- ✓ *эльфійская мова*, *квенья* – прыдуманая мова фантастычных народаў з твораў Дж. Толкіна;
- ✓ *іфкуіль*, *лаглан* (логлан), *ілакіш*, *сольрэсоль* – філасофскія і лагічныя мовы;

✓ *інтэрлінгва, славiа, валапюк, iда, нэ* – сканструяваныя мовы для ажыццяўлення зносін у пэўных групах (славянскіх, еўрапейскіх) ці рэгіёнах.

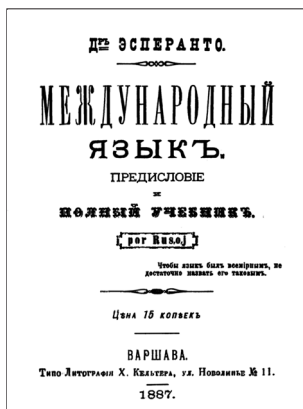
Адзін з найбольш паспяховых моўных эксперыментаў – мова *эсперанта*, распрацаваная ў 1887 г. польскім навукоўцам Л. Заменгофам, псеўданім якога быў доктар Эсперанта, што ў перакладзе з новай мовы азначала ‘які спадзяецца’ (мал. 1).

Вядомы спрощаны варыянт эсперанта – мова *ейрапан-та*, складзеная ў наш час італьянцам Д. Марані з элементаў моў краін Еўрасаюза.

У параўнанні з натуральнай мовай штучныя не маюць усеагульнага пашырэння і выступаюць як другасныя сістэмы.

“З мноства ўласцівасцей чалавека адна, найбольш істотная – валоданне мовай. Натуральная чалавечая мова – адзіная ў жывым свеце сістэма камунікавання, якая характарызуецца вельмі разгалінаванай, непаўторнай сістэмай сацыяльных функцый. Дзякуючы мове чалавек здольны назапашваць веды і перадаваць іх іншым людзям, навукова пазнаваць свет і эстэтычна асэнсоўваць, засвойваць яго, прыгадваць мінулае і праектаваць будучыню, ствараць сям’ю і ўмацоўваць дзяржаву (адна з функцый літаратурнай мовы). Мова ідзе за чалавекам ва ўсіх яго дачыненнях з прыродай, грамадствам, розумам. Яна ў самым грунце

чалавечых мар і здзяйсненняў, пачуццяў і думак. Мовай мацуецца павязь пакаленняў, яна шмат у чым вызначае статус асобы, ступень яе жыцця. Мова насычае сэнсам іншыя камунікатыўна-знакавыя сістэмы, якімі карыстаецца чалавек. Яна служыць крыніцай натхнення, дае радасць самаўсведамлення дзіцяці і асалоду самавыяўлення паэту. Падае руку немаўляці і суняшае старэчае сэрца. Вядзе нас па жыцці, ахоўвае і перасцерагае. Спаталяе прагу духоўнасці і лечыць ад страт. Яна – магутная, прыгожая, велічная...” [55, с. 53].

Мал. 1. Першы падручнік эсперанта (Варшава, 1887 г.)

1.2. Функцыі мовы ў грамадстве

Універсальны характар мовы вызначае разнастайнасць яе функцый. Пад **функцыямі мовы** разумеюць яе прызначэнне і тую ролю, якую яна выконвае ў жыцці асобнага чалавека і соцыуму ў цэлым. **Соцыум** (ад лац. *socium* 'агульнае') – калектыў людзей, які характарызуецца агульнасцю сацыяльнага, эканамічнага і культурнага жыцця; грамадства; асяродак.

У мовазнаўстве няма адзінага погляду на класіфікацыю функцый мовы. Большасць даследчыкаў да ліку асноўных адносяць *камунікатыўную* і *пазнавальную* функцыі, якія цесна ўзаемазвязаныя паміж сабой: для таго каб размаўляць, трэба думаць і ўмець перадаваць свае думкі з дапамогай моўных рэсурсаў. На базе асноўных функцый вылучаюць вытворныя, больш прыватныя функцыі: *намінатыўную*, *фатычную*, *рэгулятыўную*, *экспрэсіўную* і інш. (мал. 2).

Мал. 2. Функцыі мовы

Камунікатыўная (ад лац. *communicatio* 'зносіны, сувязь') функцыя рэалізуецца ў тым, што мова з'яўляецца найважнейшым сродкам зносін паміж людзьмі, асноўным каналам перадачы інфармацыі.

Пазнавальная, ці **кагнітыўная** (ад лац. *cognitio* 'пазнанне'), функцыя выяўляе сябе ў тым, што праз мову чалавек

пазнае свет, далучаецца да набыткаў сусветнай культуры і навукі. Адначасова мова з'яўляецца і інструментам пазнання, бо стварэнне і ўзбагачэнне асноўных катэгорый мыслення (паняццяў) адбываецца на аснове мовы.

Намінатыўная (ад лац. *nominatio* 'называнне') функцыя, дзякуючы якой адбываецца найменне прадметаў і з'яў рэчаіснасці, перадае сувязь чалавека з навакольным светам. Праз яе адлюстроўваецца адметнае светаўспрыманне і светабачанне кожнага народа: як правіла, тым прадметам і з'явам рэчаіснасці, якія адыгрываюць важную ролю ў жыцці калектыву, даецца значна больш разнастайных назваў, чым з'явам і прадметам, якія знаходзяцца на перыферыі інтарэсаў. Так, у беларусаў ёсць больш за 20 намінацый з агульным прасторавым кампанентам 'раздолле, свабода': *прастора, абшар, прасцяг, пространь, прыволле, раздолле, разлегласць, разлог, далягляд, даль, далеч, далячынь, шырыня, шыр, бязмер, бязмере, бязмежжа, бязмежнасць, бясконцасць, бяскрайнасць, неагляднасць, абсяг*. Верагодна, такія багаты намінацыйны рад тлумачыцца тым, што спрадвеку прыродны характар нашай краіны – раўнінны, а таму раздольны, неабсяжны. Гэта трапна адлюстравана ў нашай мове. Ды і самі беларусы – людзі шчырыя і адкрытыя, з шырокай душой.

Фатычная (ад лац. *fatum* 'выраз'), ці **асацыятыўная**, функцыя спрыяе наладжванню кантактаў паміж суразмоўцамі. Па сутнасці, яна перадае зносіны дзеля зносін, а не з мэтай атрымаць новую інфармацыю. Стандартнасць, паважхоўнасць і лёгкасць падобных кантактаў дапамагае наладзіць сувязь паміж людзьмі, пераадолець разрозненасць ці некамунікбельнасць. Гэта фармат разнастайных віншаванняў, вітанняў, размоў на агульныя тэмы аб надвор'і, палітыцы, кіно і пад.

Рэгулятыўная, ці **валонтатыўная** (ад лац. *voluntas* 'воля, жаданне'), функцыя дазваляе адрасанту (адпраўніку паведамлення) рознымі шляхамі ўздзейнічаць на паводзіны адрасата (атрымальніка паведамлення): пабуджаць да дзеяння, забараняць дзеянне, змяняць намер адрасата. Той, хто гаворыць, імкнецца паўплываць на таго, хто слухае, рознымі камунікатыўна-пабуджальнымі прыёмамі.

Экспрэсіўная (ад лац. *expressio* 'выразнасць') функцыя выражае думкі і пачуцці людзей, перадае настрой, стаўленне да прадмета гутаркі ці суразмоўцы. Радасць, шчасце,

смуток, боль, неспакой – усе пачуцці чалавек раскрывае праз мову. Праз яе выяўляецца непаўторнасць светаадчування і светаразумення кожнага з нас.

Эстэтычная (ад грэч. *aisthētikos* ‘адчуванне, пачуццё’), ці **мастацкая**, функцыя ўвасабляецца ў катэгорыях прыгожага мастацтва і выражаецца праз розныя віды слоўнай творчасці: прозу, паэзію, публіцыстыку, сцэнічнае маўленне, красамоўства і г.д. Яна выходзіць эстэтычны густ чалавека і служыць сродкам стварэння станоўчых эмоцый. Так, ад прачытанага ці пачутага твора, у якім па-майстэрску скарыстаныя вобразныя рэсурсы мовы, або *тропы* (метафара, эпітэт, параўнанне, перыфраза і пад.), мы атрымліваем сапраўднае эстэтычнае задавальненне і асалоду:

А ты
пагавары са мною
на мове маўчання:
іскрыстым бляскам вачэй,
зырчэйшым за самыя яркія зоркі,
няўрымслівым полымем вуснаў,
гарачэйшым за сонца,
нястрымнай лагодаю рук,
мілейшай за ласку вятрыскі...
Ці трэба мне іншая мова,
каб быць найшчаслівым
на свеце?

(Васіль Пагаўцоў)

Акумулятыўная (ад лац. *accumulatio* ‘назапашванне’) функцыя мовы прызначана перадаваць нашчадкам багатую гісторыка-культурную і моўную спадчыну папярэдніх пакаленняў. Гэтай функцыі надаецца асаблівае значэнне – захоўваць непарыўную сувязь часоў, традыцый, уяўленняў.

У аснове **этнічнай** (ад грэч. *ethnikos* ‘народны’), ці **этнасацыяльнай**, функцыі палягае разуменне мовы як фактару аб’яднання і адзінства народа. У стараславянскай мове слова *языкъ* ужывалася ў значэнні ‘народ’. Так са старажытных часоў ідзе разуменне таго, што народам можа лічыцца толькі тая супольнасць людзей, якая аб’ядноўваецца адной мовай. Этнічная функцыя перадае стаўленне людзей да мовы, да нацыянальна-культурнай ідэалогіі, таму лічыцца сімвалічнай, не звязанай з моўным выкарыстаннем.

На практыцы моўна-этнічная суаднесенасць “адзін народ – адна мова” не заўсёды супадае: народ можа размаўляць на дзвюх і больш мовах (беларуская і руская – у беларусаў, ірландская і англійская – у ірландцаў) ці на адной і той жа мове, на якой размаўляюць і іншыя народы (руская мова, іспанская мова). Тым не менш на фоне агульнай глабалізацыі ўзрастае імкненне народаў захаваць ці адрадыць сваю мову як жывое сведчанне культурна-духоўнай самабытнасці, усведамленне свайго этнічнага “я” (выразнага нацыянальнага аблічча) у агульнай супольнасці этнасаў.

Як правіла, функцыі мовы рэалізуюцца не паасобку, ізалявана, а ў адзінстве, бо кожнае выказванне з’яўляецца шматфункцыянальным. Пры гэтым усе функцыі працуюць на камунікацыю, а значыць, на камунікатыўную функцыю. Таму яе вылучаюць у ранг вядучай функцыі мовы. Аднак для беларускай мовы яна страчвае сваю першасную значнасць, паколькі асноўнае месца ў камунікатыўнай сферы займае другая дзяржаўная мова – руская. У беларускай мове этнічная функцыя (быць нацыянальным сімвалам, кансалідаваць народ і адрозніваць яго ад іншых этнасаў) першынствуе над асноўнай (камунікатыўнай) [59]. На сёння ў нашай мове найбольш паўнаважна рэалізуецца эстэтычная функцыя.

1.3. Мова як сістэма

Мова як знакавая сістэма – гэта сукупнасць узаемазвязаных і ўзаемаабумоўленых элементаў, якія маюць іерархічную арганізацыю: з простых адзінак (гукаў, марфем) будуюцца складаныя (словы, словазлучэнні, сказы). Калі з сістэмы выдаліць пэўны элемент, то і функцыянаванне ўсёй сістэмы будзе недастаткова эфектыўным або ўвогуле апынецца пад пагрозай. Так, у выпадку страты нават аднаго гукa, напрыклад [ў] ці [а], не змогуць утварыцца шматлікія словы, без іх – словазлучэнні і г.д.

Кожная сістэма мае сваю структуру – гэта спосаб яе арганізацыі, унутраная будова. Мова ў гэтым сэнсе не выключэнне. **Мова** складаецца з адзінак розных узроўняў: **гукі** ўтвараюць самы нізкі ўзровень – фанетычны, **марфемы** – больш складаны ўзровень – марфемны, **словы** –

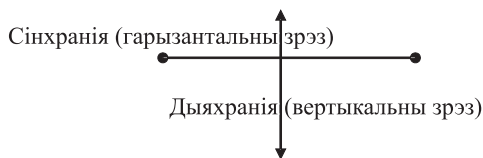
наступны па складанасці ўзровень – лексічны, **словазлучэнні і сказы** – сінтаксічны ўзровень.

Відавочна, што адзінкі больш высокага ўзроўню складаюцца з адзінак больш нізкага ўзроўню (сказы – са словазлучэнняў, словазлучэнні – са слоў, словы – з марфем, марфемы – з гукаў).

У адпаведнасці з узроўнямі моўнай сістэмы будзеца і навука пра мову – **мовазнаўства**, або **лінгвістыка** (табл. 1).

Табліца 1. Раздзелы навукі пра мову

Назва раздзела	Прадмет вывучэння
Фанетыка	Гукавыя сродкі мовы, складападзел, націск, інтанацыя
Арфаэпія	Правілы вымаўлення гукі і іх спалучэнняў
Акцэнталогія	Асаблівасці пастаноўкі націску
Графіка	Сістэма літарных знакаў
Арфаграфія (правапіс)	Правілы перадачы вуснай мовы на пісьме
Словаўтварэнне	Шляхі і спосабы ўтварэння слоў
Марфеміка	Марфемны склад слова, разнавіднасці марфем, функцыянаванне марфем у складзе слоў
Лексікалогія	Слоўнікавы склад мовы
Лексікаграфія	Тэорыя і практыка складання слоўнікаў
Фразеалогія	Устойлівыя выразы
Марфалогія	Часціны мовы і ўласцівыя ім граматычныя формы, словазмяненне
Сінтаксіс	Словазлучэнне, сказ, тэкст
Пунктуацыя	Правілы расстаноўкі знакаў прыпынку
Стылістыка	Спосабы выкарыстання моўных сродкаў, функцыянальныя стылі

Мал. 3. Аспекты вывучэння мовы

Без разумення і ведання сістэмнасці нельга сфарміраваць цэласнае ўяўленне пра мову і трывала засвоіць яе законы і правілы.

Мова вывучаецца ў двух аспектах – сінхранічным і дыяхранічным. **Сінхранія** (ад грэч. *syn* ‘разам’ і *chronos* ‘час’ – адначасовасць) – вывучэнне мовы ў пэўны момант яе развіцця, у пэўную эпоху (у абстрактцыі да часавага фактару). **Дыяхранія** (ад грэч. *dia* ‘праз’ і *chronos* ‘час’ – розначасовасць) – вывучэнне мовы ў яе гістарычным развіцці. Графічна гэта паказана на мал. 3.

Для носьбіта мовы найбольш значная сінхранія – сучасны стан мовы, для даследчыка – абодва аспекты, таму што добрае разуменне сучаснасці немагчыма без даследавання яе гістарычнага развіцця. Мова – гэта гістарычна цэласны арганізм, ацаніць сучасны стан якога і перспектывы моўнага развіцця немагчыма без уліку старажытнага стану [85, с. 3].

1.4. Мова і маўленне. Віды маўлення

Мова і маўленне – паняцці вельмі блізкія, узаемазвязаныя, аднак не тоесныя: паміж імі выяўляецца істотная розніца. Пад **мовай** (рус. *язык*) прынята разумець гістарычна і сацыяльна замацаваную знакавую сістэму, якая служыць асноўным сродкам зносін і мае дзве формы рэалізацыі – вусную і пісьмовую. Мова – гэта скарбніца, у якой назапашваюцца адзінкі камунікацыі і ўстанаўліваюцца правілы іх арганізацыі; прадукт дзейнасці калектыву, абавязковы і аб’ектыўны для ўсіх. Вывучыць мову – значыць авалодаць яе фанетычнай сістэмай, засвоіць асаблівасці лексічнага складу, словаўтварэння і словазмянення, спасцігнуць мадэлі пабудовы сказаў і тэкстаў.

Маўленне (рус. *речь*) – гэта своеасаблівая матэрыялізацыя мовы, у працэсе якой кожны чалавек (носьбіт) па-свой-

му выкарыстоўвае і прымяняе наяўны моўны матэрыял. Выбар апошняга залежыць ад пэўных камунікатыўных патрэб і сітуацый: размова з сябрамі, публічнае выступленне, афіцыйная гутарка. У кожным з гэтых выпадкаў моўны адбор будзе мець свае асаблівасці. Маўленне – гэта жывы працэс гаварэння, з’ява індывідуальная, суб’ектыўная і непэўторная. У адрозненне ад мовы маўленне мы чуем (вуснае маўленне) ці ўспрымаем візуальна, зрокам (пісьмовае маўленне).

Такім чынам, мова служыць сродкам для фарміравання маўленчых выказванняў і свае магчымасці рэалізуе ў працэсе функцыянавання, г.зн. у маўленні. “Мова багацейшая за маўленне, а быццё чалавека багацейшае за мову. У гэтым – крыніца маўленчых памылак, але – перш за ўсё – крыніца надзеі, што моўца ніколі не страціць цікавасць да мовы і маўлення, без якіх няма зносін – падмурку чалавечага жыцця” [54, с. 5].

Культуру маўлення (правілы і нормы ўжывання моўных адзінак) вывучае *арталогія*.

Вызначэнне *відаў маўлення* залежыць ад розных фактараў, што адлюстравана на мал. 4.

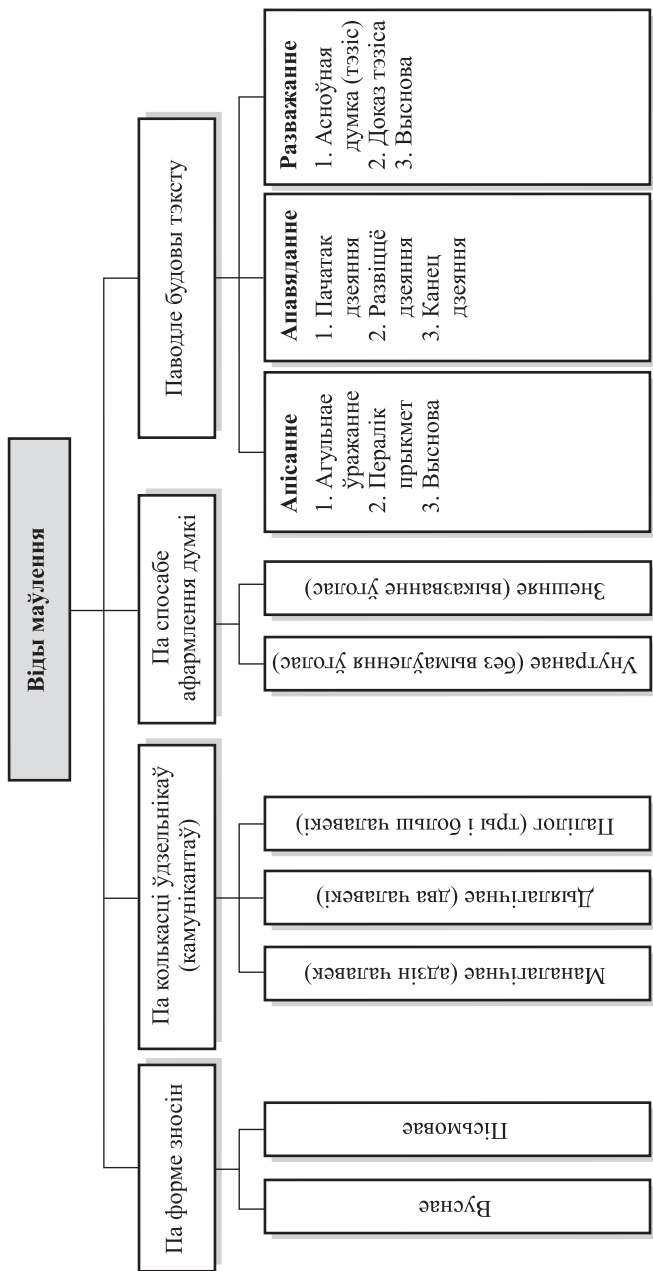
Вынікам маўленча-разумовай дзейнасці чалавека з’яўляецца **тэкст** – завершанае выказванне, складзенае з асобных сказаў, аб’яднаных агульнай тэмай і звязаных паміж сабой па сэнсе і граматычна. Тэкст мае вусную і пісьмовую формы.

Звычайна пад тэкстам разумеюць менавіта пісьмовы прадукт маўленчай дзейнасці, таму што ён даволі істотна адрозніваецца ад вуснага маўлення, якое мае пераважна форму дыялогу, у той час як пісьмовы тэкст выступае ў форме маналогу. Пісьмовы тэкст максімальна стандартызаваны і ўнармаваны.

Вусны тэкст існуе толькі ў працэсе маўлення, а пісьмовы застаецца на ўвесь час існавання матэрыялаў, на якіх ён напісаны.

Асноўныя прыкметы тэксту: тэматычнае і кампазіцыйнае адзінства (цэльнасць, закончанасць, звязанасць, разгорнутасць). Сказы і абзацы ў тэксце аб’яднаны агульнай тэмай і асноўнай думкай.

Найчасцей тэкст вывучаецца з пункту гледжання *вербальных* (слоўных) знакаў, аднак не меншую цікавасць уяўляюць даследаванні, дзе аналізуюцца *невербальныя* інфар-

Мал. 4. Відь маўлення

мацыйныя сродкі: *лічбы, формулы, сімвалы, схемы, малюнкi, табліцы, дыяграмы*. Напрыклад, у эканамічных тэкстах яны выконваюць нават большую інфарматыўную ролю, чым звычайныя вербальныя сродкі. Немалаважныя для тэксту і разнастайныя спосабы яго афармлення: *вар'іраванне шрыфту, колеру, падкрэсліванне, маркіроўка*. Функцыянаванне і прызначэнне невербальных сродкаў, а таксама характар іх узаемадзеяння з вербальнымі знакамі вывучае **семіётыка тэксту** (*семіётыка* – навука пра знакі і знакавыя сістэмы). Напрыклад:

Ёсць розніца паміж тым, што людзі плануюць зрабіць, і тым, што атрымліваецца фактычна. Уявіце сабе, што здарыцца, калі людзі пачнуць рабіць больш ашчаджэнняў. Тады знізіцца ўзровень спажывання, у фірмаў павялічацца запасы непарадкаваных тавараў. Трэба нагадаць, што матэрыяльныя запасы – гэта сродкі вытворчасці, а значыць, таксама інвестыцыі. Такім чынам, калі ашчаджэнні растуць, то растуць і інвестыцыі. Таму фактычныя ашчаджэнні роўныя фактычным інвестыцыям. Наадварот, калі людзі будуць адкладваць грошай менш, чым звычайна, то будуць больш траціць іх на спажыванне. Аб'ёмы нерэалізаванай прадукцыі фірмаў паменшацца. Зноў жа фактычныя ашчаджэнні будуць роўныя фактычным інвестыцыям. Гэта можна паказаць наступным чынам. Даход атрымліваецца ад продажу спажывецкіх тавараў і тавараў вытворчага прызначэння. Мы можам запісаць гэта так:

$$Y = C + I.$$

Аднак атрыманы даход ідзе на спажыванне і ашчаджэнні, што можна запісаць так:

$$Y = C + S.$$

Калі $C + S$ і $C + I$ роўныя Y , гэта значыць, што

$$C + I = C + S.$$

C – агульнае для абодвух бакоў ураўнення, таму, скараціўшы, атрымаем:

$$I = S.$$

(Паводле Дж. Бэрдшоу)

Паводле будовы тэксту адрозніваюць тры **віды маўлення**: апісанне, апавяданне і разважанне. Кожны з іх вызначаецца адметнай кампазіцыяй і характэрнымі зместавымі

асабліваасцямі. **Кампазіцыя тэксту** – гэта пабудова, суадносіны і ўзаемае размеркаванне яго асобных частак, элементаў. Выбар кампазіцыі тэксту залежыць ад розных фактараў: пастаўленай задачы, жанру, традыцый, індывідуальнага стылю аўтара.

Тэкст-апісанне разглядае якую-небудзь з’яву (асобу, прадмет, падзею) рэчаіснасці шляхам пералічэння яе характэрных прыкмет, уласцівасцей, асабліваасцей. Статычнасць – адна з галоўных рыс апісання, таму часцей за іншыя часціны мовы тут ужываюцца назоўнікі і прыметнікі, радзей – дзеясловы (асабліва ў ролі выказнікаў), паколькі яны перадаюць падзеі ў дынаміцы.

Мэта апісання – раскрыць найбольш істотныя (значныя) уласцівасці з’явы. Таму часткі тэксту размяшчаюцца ў такой паслядоўнасці, якая паказвае на ступень значнасці прыкмет: у першую чаргу неабходна спыніцца на тым, што найбольш істотна ў пэўны момант і ў пэўных умовах. Гэта дазволіць чытачу або слухачу хутка скласці правільнае агульнае ўражанне пра адпаведную з’яву рэчаіснасці. Напрыклад:

Манеты бываюць не толькі круглымі. Авальнымі, квадратнымі, трохвугольнымі сучасных калекцыянераў ужо не здзівіш, яны ствараюцца ў многіх краінах. Ужо існуюць прамавугольныя металічныя манеты, якія па знешнім выглядзе нагадваюць банкноты (выпушчаны манетным дваром Славакіі), манеты-веры (Кітай), манеты-матацыклы (Конга), металічныя грошы ўвагнутай і выпуклай формы (Конга і Ганго). Манетным дваром Пёрта выпучшана манета ў форме Аўстралійскага кантынента. Ёсць нават срэбная манета – вялікоднае яйка, на якой пры награванні ў руцэ з’яўляецца выява кураняці і якая родам з Палаў. Там жа вырабляюцца манеты-сардэчкі і манеты ў форме чатырохлістай канюшыны. Але не толькі гэта: ёсць у Палаў і манеткі “Унцый ўдачы”, якія ўтрымліваюць палімерную ўстаўку, унутры якой змешчаны сапраўдны лісток вельмі рэдкай чатырохлістай канюшыны, якая быццам бы прыносіць удачу.

(Паводле матэрыялаў газеты “Звязда”)

Тэкст-апавяданне паведамляе аб чым-небудзь у пэўнай часовай паслядоўнасці, з’явы адбываюцца адна за адной (храналагічны прыныцп). Парушаць храналогію можна толькі ў выпадку, калі неабходна падкрэсліць залежнасць і сувязь падзей, аддаленых у часе. Пры стварэнні такога тэксту важна правільна вылучыць асноўныя, значныя фак-

Вучэбнае выданне

Зразікава Валянціна Аляксееўна
Губкіна Алена Васільеўна

**БЕЛАРУСКАЯ МОВА.
ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА ДЛЯ ЭКАНАМІСТАЎ**

Вучэбны дапаможнік

Рэдактар *Л.Н. Макейчык*
Мастацкі рэдактар *В.А. Ярашэвіч*
Тэхнічны рэдактар *Н.А. Лебядзевіч*
Карэктар *Т.К. Хваль*
Камп'ютэрная верстка *М.У. Гарэцкай*

Падпісана ў друк 20.09.2016. Фармат 84×108/32. Папера афсетная.
Гарнітура «Petersburg». Афсетны друк. Ум. друк. арк. 20,16. Ул.-выд. арк. 22,8.
Тыраж 600 экз. Заказ 903.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Выдавецтва “Вышэйшая школа”».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/3 ад 08.07.2013.

Пр. Пераможцаў, 11, 220048, Мінск.
e-mail: market@vshph.com <http://vshph.com>

Адкрытае акцыянернае таварыства «Паліграфкамбінат імя Я. Коласа».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/3 ад 04.10.2013.

Вул. Каржанеўскага, 20, 220024, Мінск.